

МОЎНЫЯ ПРАЦЭСЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў XIX СТ.: ЭТНАКУЛЬТУРНЫ АСПЕКТ

Р. А. Колас

kolosrodion@mail.com

Навуковы кіраўнік – Т.А. Навагродскі, доктар гістарычных навук, прафесар

Разглядаючы моўныя працэсы, якія разгортваліся на тэрыторыі Беларусі ў XIX ст., у артыкуле дэманструюцца галоўныя тэндэнцыі, што з’яўляліся рухавікамі ў працэсах станаўлення нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, іх калектыўнай рэфлексіі да пашырэння ўжывання эндаэтнонімаў. Важнае месца ў працэсе даследавання займае роля фарміравання адзінай этнакультурнай прасторы ў кантэксце стварэння наратыву калектыўнага светаўспрыняцця беларусаў.

Ключавыя словы: моўныя прыцэсы; моўная прастора; культурная прастора; беларусы; білінгвізм; дыгласія; нацыяўтварэнне.

Вывучэнне этнічнай культуры беларусаў – адна з добра даследаваных галін славістыкі, якая, нягледзячы на гэта, працягвае прыцягваць да сябе пільную ўвагу з боку розных гуманітарных дысцыплін. Спрыяе гэтаму і наяўнасць новых у навуцы метадаў і падыходаў, што дазваляе па-новаму паглядзець на раней апісаныя і выкладзеныя з’явы беларускай этнічнай культуры. Асаблівы пласт у сучаснай сусветнай антрапалогіі ўяўляе вывучэнне моўнай культуры і моўных працэсаў пры фарміраванні светаўспрымання.

Галоўным тэрміналагічным апаратам, які выкарыстоўваецца этнолагамі пры даследаванні моўных працэсаў, з’яўляецца паняцце «моўнай прасторы»¹ [1, с. 392] і «культурнай прасторы»² [2, с. 754]. Адсутнасць даследаванняў у накірунку вывучэння акрэсленых праблемных палёў, а таксама не ўжыванне гэтых тэрмінаў у сучасных айчыных гісторыка-этналагічных даследаваннях, прывяло да ўзнікнення

¹ Моўная прастора Беларусі – гэта культурны і геаграфічны рэгіён, дзе агульная ці дамінуючая мова (у нашым выпадку беларуская) разам з дыялектнымі варыянтамі і групай іншых моў (рускай, польскай, габрэйскай) утвараюць адзіную супольнасць, аб’яднаную аднолькавымі тэндэнцыямі, працэсамі, і ў падмурку якіх знаходзіцца дамінуючая этнічная група (беларусы). Для еўрапейскай навукі характэрна выкарыстанне двух тэрмінаў: «*Sprachbund*» і «*Sprachraum*», якія ўвёў В. фон Гумбальд у 1836 г.

² Культурная прастора – гэта цэльнае сацыяльнае асяроддзе і геаграфічны рэгіён, на якім разгортваецца працэс як утварэння новых формаў чалавечай дзейнасці, так і працэс захавання, зарыентаванага на перадачу будучым пакаленням, гістарычнага вопыту і здабыткаў сваёй духоўнай ды матэрыяльнай дзейнасці.

статусу «*lacina*» гэтай праблемы ў беларускай навуцы³ [3, с. 61], [4, с. 13–15].

Асноўнымі моўнымі працэсамі, якія разгортваліся сярод беларускага насельніцтва XIX ст. (тэндэнцыйна: з канца XVIII – пачатку XX стст.) былі «*receptio*» фарміравання і замацавання білінгвізму ў грамадстве⁴, а таксама «*ἀποθεώσις*» нацыяўтваральнага наратыву [5, с. 30].

Працэс станаўлення дыгласіі сярод беларускага насельніцтва меў характар як культурнага, так і палітычнага навязвання. У ім мы можам вылучыць некалькі этапаў: польска-беларуская дыгласія, характэрная да 1860-х гг.; і руска-беларуская – ад 1870-х і па сучаснасць⁵ [6, с. 24].

Сувязь этнакультурнага аспекту з моўнымі працэсамі на тэрыторыі Беларусі ў XIX ст. палягае ў плоскасці як разглядання канфесійнага складу насельніцтва і яго эвалюцыі, так і паглыблення сістэмы самаўсведамлення з прычыны актыўнага ўцягвання мясцовага насельніцтва ў кантакты з «*ξένος*», а занчыць «*інішымі*» этнасамі.

Грунтоўна асветленая канфесійная карціна беларускіх земляў па перапісе 1897 г. паказвае, што праваслаўнымі прызнавала сябе 70,8 % насельніцтва Беларусі, а беларускую мову роднай – 80 %⁶. Такую ж карэляцыю можна правесці і з каталіцкай царквой: каля 13 % каталікоў і толькі каля 5 % польскамоўных [7, с. 49–51].

Захаваўне замкнёнай структуры беларускай этнічнай супольнасці спрыяла развіццю і паглыбленню ў выспяванні своеасаблівых рысаў канфесійнага складу. Роля ўніяцкай царквы ў захаванні этнічнай культуры беларусаў, а асабліва мовы, займае важнае месца, паколькі спрыяла паступоваму фарміраванню адной этнаканфесійнай групы. Менавіта ўніяцтва стала для беларусаў адной з найгалоўнейшых формаў

³ У пэўным сэнсе «даў дазвол» гісторыкам на вывучэнне моўных працэсаў французскі даследчык-медыевіст Марк Блок у працы «*Apologie pour l’histoire ou Métier d’historien*» («Апалогія гісторыі альбо рамяство гісторыка»), напісанай у 1943 г., але апублікаванай пасмяротна ў 1949 г.

⁴ Дыгласія (грэц. *δυο* – «два», *ῥωσσο/ῥωττα* – «мова») – гэта білінгвістычная з’ява, калі існуе структурна-функцыянальнае размеркаванне задзейнічаных моў.

⁵ Паколькі самі працэсы і механізмы правядзення палітык паланізацыі і русіфікацыі досыць добра апісаны беларускай гістарыяграфіяй і грунтоўна даследаваны – актуалізацыі звяртацца да іх няма.

⁶ Падобныя паказчыкі дазваляюць рабіць высновы аб узрастанні нацыянальнай свядомасці ў 2-й палове XIX ст. і яе ўзвышэнні над канфесійным аспектам самавызначэння.

самаідэнтыфікацыі. Да пачатку XX ст. шэраг жыхароў Беларусі працягвалі прылічваць сябе да «*беларускай царквы*»⁷ [8, с. 29].

Вялікую ўвагу ў моўных працэсах як складніка фарміравання нацыянальнай свядомасці адыгралі святары. На працягу 1860–1872 гг. каталіцкімі святарамі на Віцебшчыне быў прачытаны шэраг казанняў па-беларуску [9]⁸.

Варта адзначыць, што Усход Беларусі быў найбольш «*беларускім*», а праваслаўе такім чынам адыграла значна большую вядучую ролю ў фарміраванні свядомасці ў простага насельніцтва. Разам з гэтым, на Захадзе Беларусі мы назіраем выпяванне свядомасці з «*ініцыятывай знізу*». Пра гэта сведчаць шматлікія скаргі насельніцтва з патрабаваннем перавесці набажэнства на беларускую мову [10]. Цікава таксама рэакцыя мясцовага святарства на падобныя патрабаванні, якая адлюстроўвалася ў лістах да Рымскага Папы, Рыжскага біскупу з пытаннямі аб дазvole правядзення набажэнства па-беларуску [11].

Для моўных працэсаў XIX ст. характэрна станаўленне сучаснай беларускай мовы на аснове беларускіх народных дыялектаў ва ўмовах адсутнасці сталай практыкі пісьма. Агульная арыентацыя на народнае жывое вымаўленне і ігнараванне здабытку старабеларускай літаратурнай традыцыі абумовілі развіццё мовы без аніякага кодэксу правілаў, і запатрабавалі выпрацоўвання зусім новых граматыка-арфаэпічных і арфаграфічных нормаў, хаця спробы стварэння граматыкі народнай гаворкі прадпрымаліся каталіцкім і праваслаўным святарствам з канца XVIII ст. Не спрыяла хуткаму арфаграфічнаму ўнармаванню і выкарыстанне двух алфавітаў: лацінскага і кірылічнага, якія набылі ў XIX ст. выключна канфесійную, а не этнічную афарбоўку. На распаўсюджанне і выкарыстанне беларускай мовы паўплываў і працяглы палітычны канфлікт паміж расійскімі ўладамі і польскім дваранствам, у якім абодва бакі спрабавалі атрымаць сімпатыі беларускага сялянства, звяртаючыся да таго з агітацыйнай літаратурай, якую выдавалі па-беларуску. Гэта ўжо завочна сведчыла пра прызнанне самастойнасці беларускага народа, а таксама аб наяўнасці білінвістычных / дыгласных канструктаў у супольнасці шляхты. З гэтага відавочна, што ў XIX ст. характэрна назіранне тэндэнцый складвання этнасацыяльнай супольнасці беларусаў з адзінай сістэмай нацыянальнай свядомасці на падставе

⁷ Прыведзеныя вышэй дадзеныя перапісу 1897 г. датычацца ў тым ліку і пазнейшых формаў самасвядомасці, што складвалася на працягу 2-й паловы XIX ст. (канкрэтней: з 1860-х гг.).

⁸ Неабходна заўважыць, што аўтарства дадзеных казанняў высвятліць не ўдаецца – магчыма, што аўтарам іх быў каталіцкі святар (уніят па нараджэнню) Язэп Зэльба.

этнакультурнай прасторы, хаця і з разнастайным ужываннем этнонімаў [7, с. 131].

Такім чынам, у моўнай прасторы Беларусі XIX ст. нацыяўтваральны наратыў займае праявы як у канфесійным (пераважна ў каталіцкім асяроддзі, калі мы кажам пра індывідуальную ідэнтыфікацыю асобы; і праваслаўным – у калектыўным памеры ўсведамлення сябе як часткі супольнасці), так і культурным аспекце духоўнай спадчыны беларусаў; а сфармаваная палітычнымі і адукацыйнымі ўстановамі дыгласія спрыяла пашырэнню білінгвістычнага канструкту ў грамадстве. Відавочна таксама, што як праваслаўная, так і каталіцкая царква не з’яўлялася падмуркам самаідэнтыфікацыі беларусаў: як каталіцкая царква не спрыяла паланізацыі мясцовага насельніцтва, так праваслаўная – русіфікацыі. Разам з гэтым, шматмоўная прастора Беларусі працягвала развіццё ў напрамках пашырэння крос-культурных сувязяў, што спрыяла паглыбленню і ўдасканалванню працэсаў самаідэнтыфікацыі шматэтнічнага насельніцтва Беларусі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Justus C. F. Language Typology: Crosslinguistic Studies in Syntax* by Graham Mallinson, Barry J. Blake / Vol. 20, No. 2 (Sep., 1984): Cambridge University Press. P. 392–399.
2. *Vaes J., Heflick N. A., & Goldenberg, J. L. (2010). «We are people»: Ingroup humanization as an existential defense. Journal of Personality and Social Psychology, 98(5). P. 750–760.*
3. *Bloch M. Apologie pour l’histoire ou Métier d’historien (Cahiers des Annales) / Marc Bloch. – Paris: Librairie Armand Colin, 1949. 110 p.*
4. *Мікуліч Т. М. Мова і этнічная самасвядомасць. Мн.: Навука і тэхніка, 1996. 157 с.*
5. *Joshua Fishman. Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. Journal of Social Issues 23(2), 1967. P. 29–38.*
6. *Цвікевіч А. І. Западно-руссизм: нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / Пасьляслоўе А. Ліса. 2-е выд. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. 352 с.*
7. *Радзiк Р. Самаiдэнтыфiкацыя беларусаў i украiнцаў: падобнае i адрознае // ACLS Annual Regional Meeting of the Humanities Program in Belarus, Russia, and Ukraine. Minsk, 2003. С. 119.*
8. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Изд. Центр. стат. ком. Министерства внутренних дел. Предварительные итоги. СПб.: Слово, 1898. С. 70.*
9. ЦНБ НАН Беларусі. Ф.23. Воп. 1. Адз. зах. 14. л. 104.
10. ЦНБ НАН Беларусі. Ф.23. Воп. 1. Адз. зах. 28. л. 2.
11. ЦНБ НАН Беларусі. Ф.23. Воп. 1. Адз. зах. 15. л. 7.